

MÜASİR TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SINTAKTİK ƏLAQƏLƏR
(Tabesizlik əlaqəsi)

Söz birləşmələri və cümlələr həm mənə, həm də qrammatik əlaqələr əsasında formalaşır. Sözlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə sintaktik əlaqələr demək olar. Sözlər arasında mənaların müxtəlifliyinə və rəngarəngliyinə aid bir neçə misal: tahta ev, lastik top, ev kedisini, və s. Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında ifadə olunan maddi, əşyavi mənaların dörd növü vardır. Bunlar aşağıdakılardır :

1. Predikativ əlaqə. Predikativ əlaqə mübtədə və xəbər arasında əlaqəni bildirir, məsələn :sen geliyorsun, yaşamaq güzeldir, Orhan çalışıyor, babam gitti, orman büyüktür, kapı çaldı, Ali okudu, bahar geldi, yağmur yağıyor, rüzgar esdi, sen çalışıyorsun, güneş parladı, çantamı topladım, Arif geldi, ödevimi yaptım. və s. Bu əlaqə söz birləşməsində özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir: sen çalıştıkça, biz okuyan zaman və s.

2. Atributiv əlaqə. Atributiv əlaqə ən çox təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur, məsələn : altın saat, asma köprü, taş duvar, güzel çiçek, iyi çocuk, yedi öğrenci, demir kapı, ipek mendil, yeşil elma, beyaz araba, kısa boy, ipek halı, yaşlı dede, okul müdürü, və s. Atributiv əlaqə özünü təyinlə təyinlənən arasında (təyin+mübtədə, təyin +tamamlıq, təyin +zərflilik, təyin +xəbər şəkilində) göstərir, cümləyə ismi birləşmə şəklində daxil olur.

3. Obyekt əlaqə. Obyekt əlaqəsinə tamamliq əlaqəsidə deyilir, bu əlaqə ismin yönəlir, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözlərin fərlərin əlaqəsi yolu ilə ifadə olunur; məsələn: sana soruyorum, babama misafirim, kitabı kapatmak, filmi seyrediyorum, sinemada buluştuk, hocaya soruyorum və s

Obyekt əlaqəsi həm söz birləşmələrində, həm cümlələrdə özünü göstərir. Söz birləşmələrində olduqda tərəflər birlikdə bir mürəkkəb üzv kimi götürülür, cümlədə olduqda müstəqim obyekt bildirən sözlər yalnız təsirli fəli xəbərlə, qeyri-müstəqim obyekt bildirən sözlər isə həm fəli, həm də ismi xəbərlə əlaqələnin və cümlədə tamamliq vəzifəsində işləyir.

4. Relyativ əlaqə. Relyativ əlaqədə hərəkətin dərəcəsi, səbəbi, zamanı, yeri, məqsədi, şərti ifadə olunur; məsələn: hızlı koşmak, sabaha kadar beklemek, köye gitmek, düğüne katılmak, fazla dinlenmek, aşırı sevmek, çok konuşmak, yorulana kadar oynamak və s. 7(s8)

Sintaktik əlaqələrin ikinci cəhətini qrammatik əlaqələr təşkil edir. Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana keçir. Qrammatik əlaqələr sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Mehmet, araba, okul, sürmek sözlərinin cümlə şəklində düşməsi, nisbi bitkin fikir ifadə etməsi üçün “araba” sözünün təsirlik, “okul” sözünün yönəlir hal şəkilçisi, “sürmek” fəlinin zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi, beləliklə, araba və okul sözlərinin sürmek sözü vasitəsilə idarə olunması, sürmek sözünün Mehmet sözü ilə uzlaşması lazımdır: Mehmet arabayı okula sürdü.

Qrammatikada sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsiri qaydaları morfologiyanın, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqələnmə qaydaları sintaksisin payına düşür. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq “sintaktik əlaqələr” deyilir.

Cümləni təşkil edən sözlər arasında formal-hüquqi əlaqələr tarixən cəmiyyət üzvləri arasındakı əlaqələri xatırladır. İbtidai dövrlərdə cəmiyyət üzvləri arasında bəsit hüquq bərabərliyi olduğu kimi, cümləni təşkil edən bəzi sözlər arasında da tabesizlik, hüquq bərabərliyi olur. Cəmiyyətdə quldarlıq quruluşundan başlayaraq ağa-qul münasibətləri, hazırkı dövrdə rəhbər və ona tabe olan işçilər qrupu formalaşdığı kimi, sözlər arasında qrammatik əlaqələr də əsas və asılı tərəflərin əlaqəsinə əsaslanır.

Məsələn: Onu gülə-gülə, mehribanlıqla qarşıladılar – cümləsində gülə-gülə, mehribanlıqla sözləri bərabər hüquqlu sözlər olub tabesizlik yolu ilə əlaqələnməmişlər. Lakin bu sözlər başqa bir sözə - qarşıladılar sözünə eyni dərəcədə tabe olmuş, yanaşma yolu ilə həmin sözə asılı vəziyyətə düşmüşlər. Sintaktik əlaqələr müasir türk dillərində olduğu kimi, müasir Türkiyə türkcəsində də iki növə ayrılır:

1) tabesizlik əlaqəsi

2) tabelilik əlaqəsi

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər mənə və qrammatik yöndən bir-biri ilə əlaqədar olur, lakin bir-birindən asılı olmur. Bir-birinə tabe olmayan eyni hüquqlu sözlər və cümlələr arasında özünü göstərir. Müasir türk ədəbi dilində tabesizlik əlaqəsinin aşağıdakı növlərinə rast gəlmək olar:

1. Həmcins mübtədalar arasında: Zeyneb ve Fatma annelerinin yanına koştular; Ankara, İstanbul, Antalya çok güzel kentlerdir; Çaylar, göller, nehirler buz bağlamıştı; Leyla, Akif, Ömer ve Kadir oyun oynamak için dışarı çıktılar. Namık Kemal, Nazım Hikmet, Tefvik Fikret, Aziz Nesin, Halit Ziya Uşaklıgil Türk edebiyatının en görkemli nümayendelerindendir.

2. Həmcins xəbərlər arasında: Vatan benim hayatımdır, canımdır, ciğerimdir; Haklısın ben çok fakirim, fakat insanlığımı kaybetmemişim. Hasan her kesle iyi davranıyor, geç kalanları tembih ediyor;

3. Həmcins tamamliqlar arasında :

Veysel ördek olsun, sen de göl yarım

Daha bestir kerem eyle gel yarım

Lale, sümbül, ter benevşe, der yarım

Sen bir çiçek olsan, ben bir yaz olum.

¹¹ BDU, Şərqşünaslıq fakültəsi. B.m, f.ü. f.d

(Aşık Veysel)

Sen petek misali, Veysel de arı
İnleşir beraber yapardık balı
Ben bir insanoglu, sen bir dut dalı
Ben babamı, sen ustanı unutma.

(Aşık Veysel)

Leylanın gözünü de, kaşını da sevecek, onu çok seyredecek, dinleyecektir; Bak, kardeşim her şey vatana, torpağa onun evladlarına sevgiden doğar;

4. Həmcins zərflilər arasında: Zeytinliyi gezin, Hasan'ın basamaklarını çıkınca, babasının yanına girdince Ayşe çox endişələnmişdi. (F.Baykurt)

Niçin onlar arkadaşlarının İstanbul da, Ankara da nasıl geçindiklerini, nasıl yaşadıklarını bilmesinlər, hiç ilgilenməsinlər, ne düşünüyorlar ? (Y.Kadiri Karaosmanoğlu) ;

5. Həmcins təyinlər arasında: Ali şişman, orta yaşlı, ayı gibi korkunç biriyi. (F.Baykurt); Ayşegül Alinin ayı vücudunu, güçlü kollarını çox beğənmişdi; Gökten güçlü və davamlı yağmur yağırıyordu.

6. Həmcins xitablar arasında: Ey benim saygıdeğer yavrularım, abilerim, değerli akrabalarım hakkınızı helal edin! (Abdullah Şahin); Çok değerli misafirlerim, köylülerim, ben sizler için çaba harcıyorum.

7. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında; Hafifçe eğilerek tebessümden boğuk bir sesle : “ Matmazel !...” dedim, gözlerini hayretle kaldırdı. (H.Z.Uşaklıgil) .

Qeyd edək ki, tabesizlik əlaqəsində xüsusi qrammatik və formal əlamətlər yoxdur. Bu əlaqə intonasiya ya da tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə düzəlir. İntonasiya ilə düzələn; məsələn: Türkiyə ozanlar, şairlər, yığitlər memleketidir və s. Tabesizlik bağlayıcıları ilə düzələn; məsələn: Dersanede öğrenciler ve öğretmen var və s. Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabər hüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə əlaqələnir; Məsələn; Bu gördüyün şəhirlər, geçtiğin sokaklar, ayak bastığın toprak sana bir gerçeği gösteriyor. (Mir Cəlal). Dağın göçtür, terekemelik, çadır. (S.Əhmədov). Aleshahbeyim oğlanları Sultaneli, İbrahim ve İsmayıl ile buraya sığınmıştır. (F.Kərimzadə) Bu cümlələrdə müvafiq olaraq mübtədalar, xəbərlər, tamamlıqlar, zərflilər tabesizlik yolu ilə əlaqələnmiş və həmcinsləşmişdir. Tabesizlik əlaqəsində tərəflərin sayı sadələndirildikdən asılı olaraq bəzən daha çox ola bilər; Mahalda mahir ovçular, usta atıcılar, yaxşı minicilər, mələhətli oxuyanlar, gözəl ağı deyənler, yanıqlı holavar çağırnarlar, fəndgir güləşənlər, tədbirli məclis idarə eləyənlər bizim kənddən idi. (Ə.Vəliyev) Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmcins üzvlər cümlə strukturunda həlledici rol malik deyil və yalnız kəmiyyət dəyişikliyi ilə informasiyanın zənginləşməsinə səbəb olur. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri də eyni vasitələrlə, yəni intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir; Məsələn: Onu Fateh Mehmet öldürdü, enişesini de sen . (F.Kərimzadə) Ağlayan Aleshahbeyim-Akkoyunlu hökmdarı Uzun Hesen in kızı, ağlamayan çocuk ise Şeyh Heyderin oğlusu idi. (F.Kərimzadə).

Sadə cümlənin bərabər hüquqlu, yəni həmcins üzvləri də cümlə daxilində başqa bir sözə tabe olur, tabelilik əlaqəsi üzrə başqa bir sözə bağlanır; məsələn: Onlar xeyir-bərəkətdir, ködür, kötükdür. (S.Əhmədov) O, atasını, anasını, qoxumlarını o vaxtdan görməmişdi – cümlələrindən birincisində tabesizlik əlaqəsində olan xəbərlər mübtədaya, ikincisində tamamlıqlar xəbəre tabedir. Xəbərlər mübtədaya uzlaşma, tamamlıqlar xəbəre idarə yolu ilə tabe olmuşdur. Mübtədə həmcins olduqda xəbər həmcins mübtədalara tabe olur; məsələn: Torpaq, meşə, su, odun, yanacaq, hətta maşın da onların əllərindədir (S.Əhmədov) – cümləsində xəbər (onların əllərindədir) həmcins mübtədalarla uzlaşmışdır.

Yusif Seyidov “Müasir Azərbaycan Dilinin Sintaksisi” kitabında yazır ki, tabesizlik əlaqəsində olan sözlərin cümlədəki başqa sözlərə münasibəti – başqa bir sözə tabe olmaları, yaxud başqa sözləri özlərinə tabe etmələri onlar arasındakı tabesizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir. Məsələn; kitab və dəftər almaq birləşməsindəki kitab və dəftər sözləri arasında tabesizlik əlaqəsi olduğu halda, həmin sözlərin hər ikisi almaq sözünə tabedir; almaq və okumak birləşməsindən tabesizlik əlaqəsində olan almaq və okumak sözləri kitab sözünü özünə tabe etmişdir. 1(48)

kitab almak

kitabı almak

deftər almak

kitabı okumak

Sintaktik əlaqələr təqdim zamanından türk dillərinin qrammatikasında özünəməxsus yer tutmaqdadır. Bu əlaqələr cümlənin təşkilində mühüm rol oynayır. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin sintaksisi kitabında bu əlaqələrdən geniş bəhs etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tabesizlik əlaqəsi sadalayıcı intonasiya, yaxud tabesizlik bağlayıcıları ilə yaradılır. Göytürk dilində bağlayıcılar, o cümlədən tabesizlik bağlayıcıları yox dərəcəsindədir. Buna baxmayaraq, bu dildə tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə ifadə edilən tabesizlik əlaqəsinin işlənməsinə də rast gəlmək olar; məsələn: Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Gündüz də, gücə də yel kimi getdik. 2(s.27)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksisi”. “Şərq-Qərb”, Bakı-2007.

2. Ə. Rəcəbli. “Göytürk dilinin sintaksisi”. “Nurlan”, Bakı-2003.

3. Ə. Rəcəbli. “Qədim Türk yazısı abidələrinin dili”, Bakı “Nurlan”, 2006.

4. H. Mirzəzadə. “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”. Bakı, 1990.

5. Kamal Abdullayev. “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri”. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1998.

6. Q.Ş. Kazımov. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksisi”. “Təhsil”, Bakı-2007.

7. Rütəf Rüstəmov. “Türk dilinin sintaksisi”. “Elm və təhsil”, Bakı-2012.

8. Leyla Karahan. "Türkçe söz dizimi". 15.Baskı. "Akçağ" yayınları. Ankara-2010
 9. Şimşek R. Örneklerle "Türkçe Söz Dizimi". Trabzon,1987.
 10. Tahsin Banguoğlu. "Türkçenin Grameri". 3.Baskı. "Türk Tarih Kurumu" basım evi. Ankara-1990.
 11. А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка.1956
 12. Басбаков Н.А. Предложение в современном турецком языке. Москва. 1984.

Açar sözlər: Söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, tabesizlik əlaqəsi

Key words: Word combinations, syntactic relations, relation of subordination

Ключевые слова: Словосочетания, синтаксические отношения, отношения подчинения

Xülasə

Söz birləşmələri və cümlələr həm mənə, həm də qrammatik əlaqələr əsasında formalaşır. Sözlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə sintaktik əlaqələr demək olar. Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında ifadə olunan maddi, əşyavi mənələrin dörd növü vardır .

1. Predikativ əlaqə. 2. Atributiv əlaqə. 3. Obyekt əlaqə. 4. Relyativ əlaqə.

Sintaktik əlaqələrin ikinci cəhətini qrammatik əlaqələr təşkil edir . Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana keçir. Qrammatik əlaqələr sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Qrammatikada sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi , təsrifi qaydaları morfologiyanın, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqələnmə qaydaları sintaksisin payına düşür. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq "sintaktik əlaqələr" deyilir.

Sintaktik əlaqələr müasir türk dillərində olduğu kimi, müasir Türkiyə türkcəsində də iki növə ayrılır: 1) tabesizlik əlaqəsi. 2) tabelilik əlaqəsi

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər mənə və qrammatik yöndən bir-biri ilə əlaqədar olur, lakin bir-birindən asılı olmur. Bir-birinə tabe olmayan eynihüquqlu sözlər və cümlələr arasında özünü göstərir. Qeyd edək ki, tabesizlik əlaqəsində xüsusi qrammatik və formal əlamətlər yoxdur. Bu əlaqə intonasiya ya da tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə düzülür. Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabər hüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir.

Sintaktik əlaqələr ta qədim zamanndan türk dillərinin qrammatikasında özünəməxsus yer tutmaqdadır. Bu əlaqələr cümlənin təşkilində mühüm rol oynayır.

Summary

Word combinations and sentences are formed based on both meaning and grammatical relations. The grammatical relation between words can be referred to as syntactic relations. There are four types of material or concrete meanings expressed among the words that form word combinations and sentences:

1. Predicative relation
2. Attributive relation
3. Object relation
4. Relative relation

The second aspect of syntactic relations is grammatical relations. When discussing the syntactic structure of a language, grammatical relations come to the forefront. Grammatical relations arise from the morphological changes of words and their combination through syntactic methods. In grammar, the rules of word changes, inflections, and conjugations fall under morphology, while the rules of word connection and association fall under syntax. Therefore, grammatical relations are specifically referred to as "syntactic relations."

Syntactic relations, as in modern Turkic languages, are also divided into two types in modern Turkish:

1. Coordinative relation
2. Subordinative relation

In a coordinative relation, words are related to each other in terms of meaning and grammar but are not dependent on each other. This is seen between words and sentences that are not subordinate to each other and have equal rights. It should be noted that there are no specific grammatical and formal features in a coordinative relation. This relation is established with the help of intonation or coordinative conjunctions. In the coordinative relation, which is a type of syntactic relation, the parties are of equal status, so one party does not explain or clarify the other. The coordinative relation is evident among the homogeneous members of a simple sentence and the components of a compound sentence without subordination.

Syntactic relations have held a unique place in the grammar of Turkic languages since ancient times. These relations play a crucial role in the formation of sentences.

Резюме

Словосочетания и предложения формируются как на основе значения, так и на основе грамматических связей. Грамматические связи между словами можно назвать синтаксическими связями. Существует четыре вида материальных, конкретных значений, выраженных между словами, которые составляют словосочетания и предложения: 1. Предикативная связь. 2. Атрибутивная связь. 3. Объектная связь. 4. Релятивная связь. Второй аспект синтаксических связей составляют грамматические связи. При рассмотрении синтаксической структуры языка на первый план выступают грамматические связи. Грамматические связи возникают в результате морфологического изменения слов и их синтаксического соединения. В грамматике изменение слов, их склонение и спряжение относятся к морфологии, а правила соединения слов между собой —

к синтаксису. Поэтому грамматические связи конкретно называют «синтаксическими связями». Синтаксические связи, как и в современных тюркских языках, так и в современном турецком языке, делятся на два вида: 1. Координационная связь. 2. Субординационная связь. Слова в координационной связи связаны друг с другом по значению и грамматически, но не зависят друг от друга. Эта связь проявляется между равноправными словами и предложениями, которые не подчиняются друг другу. Следует отметить, что в координационной связи нет специальных грамматических и формальных признаков. Эта связь формируется с помощью интонации или координационных союзов. В координационной связи, являющейся видом синтаксических связей, стороны равноправны, поэтому одна сторона не объясняет и не уточняет другую. Координационная связь проявляется между однородными членами простого предложения и частями сложносочиненного предложения. Синтаксические связи с давних времен занимают особое место в грамматике тюркских языков. Эти связи играют важную роль в организации предложения.

RƏYÇİ : dos. S.Abbasova